

شاهزاده حسین قزوین: مقایسه و تحلیل معماری

رضا خلیج

مدخل

خلیل (حافظ) گفت که: «فرزندی که در گورستان قزوین مدفون است می‌گویند دو ساله یا خردسال بوده است».^(۶)

حمدالله مستوفی در نزهت‌القلوب درباره قزوین می‌نویسد: «و در آنجا مشهد امام زاده حسین پسر امام علی بن موسی الرضا علیه السلام و قبر یکی از صحابه و مزار اولیای کبار بسیار است».^(۷) او در تاریخ گزیده نیز در دو مورد از این آستانه یاد کرده است، یکی در سرگذشت حضرت رضا (ع) که می‌نویسد: «رضا را پنج پسر بود»^(۸) محمدجواد و جعفر و حسین که به قزوین مدفون است و یک دختر»^(۹) و دیگر در بخش مربوط به قنوات و رودخانه‌ها و مساجد و مقابر قزوین (فصل پنجم از باب ششم) بدین گونه: «گورستان‌های آن همه داخل شهر است و بهترین آن به کثرت و برکت مقبره‌ای است شرقی آن محله ری و غربی آن محله اردق نزدیک رودخانه و شمال آن محله شهرستان و جنوب آن باروی شهر ارداق»^(۱۰)... و در آن مقبره مشهدهی است از آن پسر علی بن موسی الرضا وفات آن پسر در دو سالگی بوده و گویند حسین نام داشته».^(۱۱)

در رابطه با پیشینه مزار حضرت شاهزاده حسین باید گفت که در پایان قرن چهارم و آغاز قرن پنجم هجری مزاری شناخته شده و معروف بوده، و در میانه قرن ششم زیارتگاه عمومی مردمان قزوین از شیعه و سنی به شمار می‌رفته است. نوع و شکل بنای امامزاده تا قبل از دوره صفوی بر ما پوشیده است. به اجمال می‌دانیم که در قرون هشتم و نهم بنای آستانه منحصر به بقعه روی مدفن امامزاده نبوده و مرافق و ملحقاتی داشته است. در خلد برین محمد یوسف^(۱۲) ضمن شرح ماجرای شورش درویش رضا در قزوین به سال ۱۰۴۱ و تمرکز او با طرفدارانش در آستانه

آستانه حضرت شاهزاده حسین در شهر قزوین - که مشهورترین و با شکوه‌ترین اماکن زیارتی و مشاهد متبرکه آن شهر، و از توجه و اعتقاد کامل مردمان آن دیار برخوردار است - از کهن‌ترین مزارهای موجود ایران است.^(۱) قدیم‌ترین مأخذی که از ذکر این مزار در آن آگاه شده‌ایم کتاب «تاریخ قزوین و فضائل»^(۲) تالیف حافظ ابوعلی خلیل بن عبدالله بن احمد قزوینی در گذشته به سال ۴۴۶ هـ. ق^(۳) است.

تاریخ مزار

در کتاب «شریف النقص» (نگاشته شده حدود سال ۵۶۰) نوشته عالم جلیل شیعی شیخ عبدالجلیل رازی ضمن سخن گفتن از اماکن زیارتی شیعیان آن دیار پس از ذکر آستانه حضرت فاطمه معصومه در قم و آستانه حضرت عبدالعظیم در ری و یکی نومورد دیگر می‌نویسد: «دو اهل قزوین سنی و شیعی به زیارت ابو عبدالله حسین بن الرضا روند».^(۴) پس از آن ابوالقاسم عبدالکریم رافعی قزوینی در گذشته به سال ۶۲۳ هـ. ق قسمتی در کتاب مشهور «التدوین فی ذکر اخبار قزوین» در فصل چهارم ذیل سخن از مقابر قزوین، ضمن شرح و وصف گورستان بزرگ آنجا از این مزار یاد کرده و می‌نویسد: «در این گورستان مزار منسوب به فرزند حضرت علی بن موسی الرضا (ع) است که در خردسالی در گذشته بود».^(۵) او همچنین عبور فرموده و می‌گوید که در سرای داود بن سلیمان غازی - که نسخه معروفه (صحیفه الرضا) را از وی روایت می‌کند - پنهان بوده است. این نسخه را اسحاق بن محمد و علی بن محمد بن مهرویه و جز این دو (از داود بن سلیمان) روایت کرده‌اند.

دایره‌المعارف بناهای آرامگاهی مطالب کوتاهی را در رابطه با این بنا شاهدیم.

توصیف کلی بنا

بنای امامزاده حسین با نقشه شش ضلعی نامنظم ساخته شده و دارای گنبد دو پوش گسسته (گنبد شلجمی) بوده و نمای داخلی گنبد نیم کروی است. ارتفاع گنبد از بیرون حدود ۱۳ متر است. مقبره به طور کلی از دو طبقه تشکیل شده است. ورودی‌های بنا در سه جهت شمالی، جنوبی و غربی واقع شده است. سر در اصلی بنا در ضلع شمالی قرار دارد و دارای ۶ مناره بوده که دو به دو قرینه یکدیگر می‌باشند. سر در جنوبی امامزاده نسبت به سر در شمالی ساده‌تر بوده و دارای تزیینات کمتری است. بنا در داخل صحنی واقع شده است که با نقشه چند ضلع بنا تناسب دارد. دور تا دور صحن (یا میانسرا) حجره‌ها و چشمه تاق‌های متعددی جهت استراحت زائران واقع شده است.

مصالح

بیشترین مصالحی که در ساخت بنا به کار رفته، آجر همراه با ملاط ساروج و گچ است. در برخی قسمت‌های بنا بویژه در نمای بیرونی و اطراف بنا از سنگ‌های کوچک و بزرگ استفاده شده است. علاوه بر مصالح مذکور از کاشی نیز می‌توان به عنوان یکی دیگر از مصالح مهم به کار رفته در تزیین بنا نام برد. رایج‌ترین کاشی به کار رفته در بنا را کاشی هفت رنگ (یا خشتی به ابعاد ۱۵×۱۵) می‌توان نام برد.

توصیف معماری

الف- نقشه: بنای امامزاده حسین بر نقشه شش ضلعی نامنظم و در جهت شمالی-جنوبی قرار گرفته است. طول و عرض بقعه از بیرون به ابعاد ۳۰×۲۴ متر است.

در ابتدای ورود به امامزاده باید از سر در شمالی آن وارد شد این سر در از درب چوبی، نمای بیرونی تشکیل شده است. دارای ۶ مناره است که تمام آن در زمان ناصرالدین شاه بنا شده است. پس از ورود به میانسرا یا صحن به بنای هشت ضلعی سقاخانه می‌رسیم و حوض مستطیل شکل آب که ما بین ایوان شمالی و سقاخانه واقع شده است. در ضلع شمالی بنا، جلو خان یا ایوان ورودی وجود دارد که بر روی چهار ستون چوبی و دو نیم ستون هشت ترکی استواراند. در دو سوی ایوان دو اتاق با نقشه تقریباً مربع به ابعاد ۴/۶۰×۴/۲۵ متر قرار دارد. در وسط دیواره شمالی ایوان درب چوبی واقع شده است که به بخش هشتی وارد می‌شود. در طرفین هشتی دو طاق‌نما واقع شده است که از هر کدام آنها یک در چوبی که یکی از آنها (غربی) به قسمت راه پله منتهی می‌شود و دیگری به اندرونی کوچکی. طاق‌نمای شمالی رو به ایوان در چوبی منبت‌کاری نفیسی از دوره شاه طهماسب صفوی ابعاد آن ۲/۴۰×۱/۴۰ متر است. هنگامی که وارد حرم می‌شویم، حرم به صورت دوازده ضلعی به ابعاد ۱۳/۲۰×۱۳/۲۰ متر بوده و در چهار جانب آن چهار رواق بنا شده است. در جانب شرقی و غربی بقعه دو رواق بالا سر و پایین پا به ابعاد ۷/۸۰×۳

شاهزاده حسین، از «مقبره میرفغفور» حجره‌ای در کنار بقعه مقدس که مدفن یکی از سادات عظام آن ملک معمور بود» یاد می‌شود. (۱۳)

پیش از آغاز دوره صفوی در قرون هشتم و نهم، امراء و فرمانروایان گیلان و دیلمستان نسبت به این آستانه توجهی خاص داشتند. کیاملک فرزند کیاسماعیل فرزند کیا ایران شاه دیلمی، در ماه محرم سال ۷۷۳ ه.ق به زیارت این آستانه مفتخر گردید و تمامت هفت دیوار از دیه دستجرد همداد از قراء بلوک اقبال قزوین را بر مخارج و مصادف آن وقف نموده است که وقف نامه آن مورخ ۲۰ محرم همین سال می‌باشد. (۱۴)

در قرن دهم پس از آن که صفویان بر تخت و تاج دست یافتند این آستانه نیز مانند همه مزارهای منسوب به دودمان پیامبر اکرم در سراسر ایران اهمیت و رونق بسیار یافت به خصوص در دوران شاه طهماسب که قزوین در بیشتر آن دوره عملاً مقر سلطنت و پایتخت او به شمار می‌رفت. بنای بقعه مدفن شاهزاده حسین در این دوره به وسیله طهماسب تجدید گردیده و بنای جدید ظاهراً در آغاز تبدیل شهر قزوین به پایتخت دائمی وی از دهه هفتم قرن مزبور (۱۵) به جای بنای پیشین بنا گردیده است. (۱۶) در سال ۸۶۷ ه.ق قسمتی که باید سال اتمام بنای جدید باشد به فرمان وی در منبت نفیسی برای بنا تهیه و نصب گردیده که تا این زمان در درگاه ورودی شمالی بقعه برپاست.

در سال ۱۰۴۰ ه.ق زینب بیگم دختر شاه طهماسب - که محترمتترین بانوان حرم شاه عباس بوده و شاه مزبور در بیشتر امور با او مشورت می‌نمود (۱۷) - بنای مزار را تجدید کرده است. کتیبه‌ای از کاشی معرق که پیش گویا بالای درگاه ورودی همین بنا بوده و اکنون در بالای سر در ورودی جنوبی صحن آستانه از داخل نصب گردیده است از این تجدید حکایت می‌کند. در دوره قاجاریه در اوایل فرمانروایی فتحعلیشاه گنبد مزار دچار خرابی و ریختگی شد و نیازمند مرمت اساسی بود. (۱۸)

در سال ۱۳۰۸ ه.ق به دستور میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدراعظم به دستکاری و مباحثت آقا باقر سعدالسلطنه که آن هنگام حکمران قزوین بود از بقعه امامزاده مرمتی به عمل آمده و صحن پیشین آستانه را ویران ساخته، صحنی دیگر به جای آن بنیاد شده و ایوانی با تزیینات کاشیکاری پیشاپیش درگاه ورودی بقعه بنا گردید. (۱۹)

در سال ۱۳۱۸ ه.ق حاجی محمدعلی امینی تزیینات کاشیکاری روی گنبد را تعمیر و تجدید نمود. (۲۰) در سال ۱۳۴۰ ه.ق سقاخانه بزرگ جلوی ایوان شمالی مزار ساخته شده است. (۲۱) در نیم قرن اخیر نیز تعمیراتی توسط اداره کل باستان‌شناسی و اهالی قزوین در این بنا صورت گرفته است.

پیشینه تحقیقات

بنای مورد بحث تاکنون مورد بررسی و تک‌نگاری جدی قرار نگرفته است، با وجود این در برخی کتب مرتبط با موضوع تاریخ و باستان‌شناسی مطالبی به صورت جسته و گریخته درباره این بنا می‌خوانیم. از جمله کتاب «مینودر، برگی از تاریخ قزوین و...» (۲۲) که اشاراتی از نظر معماری و مزارشناسی به بنا داشته‌اند. علاوه بر اینها در برخی از دانشنامه‌ها و دایره‌المعارف‌ها از قبیل: دایره‌المعارف تشیع و

کاشیکاری شده، مزین شده است. دیواره‌های داخلی حجره‌ها نیز با کاشیکاریهایی با طرحهای هندسی به طرز زیبا پوشش یافته است. لچکیهای حجره‌ها نیز با کاشیهای زیبای خشتی مزین شده‌اند.

نمای شمالی مقبره

بنای اصلی امامزاده بنایی است شش ضلعی که در ضلع شمالی آن ایوان آینه کاری واقع است. این ایوان از آثار دوران قاجاری است. ابعاد ضلع شمالی ۲۴/۱۴×۵۰ متر است. ازاره، تا ارتفاع ۱ متر از سنگ مرمر سفید پوشیده شده است. نمای ایوان دارای دو ورودی است که در طرفین ایوان به کمک دو پلکان به کفش کنه‌ای زنانه و مردانه راه می‌یابد. تاق ورودی به داخل از نوع تاق گهواره‌ای است. لچکیهای طاقهای ورودی با استفاده از کاشیهای زیبا مزین شده‌اند. در ورودی به کفش کنه‌ای چوبی بوده و پنجره‌های آن نیز با ارسی‌های زیبا پوشیده شده است. قسمت بالای ایوان تاج مانند است و با چغد شیدری پوشش یافته است. دور چغد نیز با استفاده از کاشیهای دندانه دار مزین شده است. این چغد در طرفین چغد میانی با ابعاد و اندازه کوچکتری تکرار شده است. خود ایوان بر روی چهار ستون چوبی ۸ ترکی و دو نیم ستون توکار استوار است. در زمینه تاج میانی (چغد شیدری) اشعاری به خط نستعلیق طلایی درشت در زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده است. تاریخ این نوشته ۱۳۰۷ هـ. ق عبارت است از:

در زمان دولت خاقان قیصر پاسبان
ناصرالدین شاه غازی خسرو صاحبقران
ششد علی اصغر امین داور دارا شکوه
چاکر سلطان ایران خادم این آستان

عمل استاد علی اکبر کاشی‌پز، کتیبه محمد المشهور به سال ۱۳۰۷. در دو گوشه نمای شمالی، دو مناره نیز نمایان است که سطح آنها با کاشی پوشش یافته است. این مناره به اندازه ۳۰ متر از کف صحن تا لبه بام به صورت توکار می‌باشد.

نمای غربی

نمای غربی و نمای شرقی قرینه یکدیگراند و هیچگونه تفاوتی در ساختار معماری و تزئینات با یکدیگر ندارند. ابعاد این نما ۳۰×۱۴ متر است. ازاره نما تا ارتفاع ۱ متر با سنگ سفید مرمر پوشیده شده است. بطور کلی می‌توان این ضلع از بنا را به سه قاب تقسیم نمود. قاب اولی از شمال به جنوب مربوط به دیواره ایوان ورودی بنا بوده و بنای آن مربوط به دوره قاجار است و از خود بنا با ارتفاع کمتری جلوه می‌نماید. این قاب به دو قاب کوچکتر تقسیم می‌شود. قاب پایینی از یک قاب مستطیل و دو چغد چمانه تو در تو تشکیل شده است. تمام قاب ساده بوده و نمای آجری دارد. قاب بالایی نیز مستطیل شکل بوده و داخل قاب با یک چغد زیبا مزین شده است. این قاب نیز ساده و بدون تزئین است که با کاشیکاری مزین شده است. قاب میانی: این قاب به صورت مستطیلی بوده که از کف صحن تا زیر بام را در بر می‌گیرد. چغد به کار رفته داخل قاب از نوع پنج و هفت است. لچکیهای چغد با کاشیهای زیبای هفت

متر قرار دارد.

ایوان جنوبی بنا متشکل از یک قوس جناغی (پنج او هفت) است. طبقه فوقانی امامزاده متشکل از دو اتاق بزرگ مستطیل شکل است که پنجره‌های آن رو به شمال و داخل ایوان شمالی باز می‌شود. دورتادور میانسرا یا صحن امامزاده چشمه طاقهایی بصورت حجره جهت بیتوته کردن زائران قرار دارد.

ب- نماها

ب-۱- نما و تزئینات بیرونی

نمای بیرونی بنا از سه قسمت سردرهای ورودی و میانسرا، بدنه اصلی بنا و گنبد بیرونی که بر فراز اتاق چلیپایی شکل مقبره (مدفن امامزاده) قرار گرفته، تشکیل شده است. بنای سر در اصلی شمالی امامزاده که در عهد ناصری ساخته شده است همانند برخی از بناهای هم عصر خود در سایر نقاط ایران است. در بنای سر در پیش از هر چیز اسلوبهای ویژه تزئین در نظر گرفته شده است. سردر از یک در چوبی به ارتفاع تقریبی ۵ متر، عرض ۳ متر و قطر حدود ۱۵ سانتیمتر تشکیل شده است. در هر سوی در امامزاده سه مناره وجود دارد که مناره‌ها از دو طرف بیرونی به طرف داخل (در ورودی) مرتفع می‌شوند و بصورت دو به دو قرینه یکدیگرند. ارتفاع مناره بزرگ ۱۵ متر، مناره میانی ۱۳/۸۰ متر و مناره کوچک کناری ۱۲/۴۰ متر است. سطح بیرونی تمام مناره‌ها با کاشیهای زیبای هفت رنگ (خشتی) تزئین شده‌اند، ازاره بیرونی سردر نیز تا ارتفاع ۱ متری با سنگ سفید مرمر پوشش یافته است.

پس از عبور از سردر شمالی، وارد فضای صحن یا میانسرا می‌شویم. نزدیک نمای رو به صحن سر در بنای ۸ ضلعی سقاخانه قرار دارد. سطح بیرونی (گنبد) آن شیروانی مانند است و با استفاده از ورقه فلزی تا ارتفاع ۳۰ سانتیمتر پوشش یافته است. خود سقاخانه بر روی ۸ ستون سنگی تقریباً یکپارچه استوار است. قوس میانی هر یک از ستونها از نوع بیزکند (نیم دایره‌ای) هستند. نمای بیرونی سقاخانه ساده بوده، در قسمت پیشانی هر ضلع، دور تا دور بنا را کتیبه‌ای به خط نستعلیق سفید بر روی کاشی لاجوردی به تاریخ ۱۳۴۰ هـ. ق مزین نموده است. متن کتیبه:

بسم الله الرحمن الرحيم
هر بنایی با علی و آل او شد منتسب
کعبه مقصود باشد قبله حاجت طلب

سقاخانه از داخل با استفاده از کاربندهای آجر و کاشی تا زیر سقف را پوشانده است. در جلوی سقاخانه یعنی مابین ایوان حرم و سقاخانه حوض آب واقع شده است. خود صحن یا میانسرا عبارت است از یک شش ضلعی ناقص که در دو سوی ورودی شمالی پنج حجره ایوان دار قرار دارد. این حجره‌ها در قسمت پیشین با ارسی‌های زیبایی از فضای صحن جدا می‌شوند. در سه جانب دیگر صحن ۴۴ حجره قرار دارد. تزئینات داخلی و خارجی این حجره‌ها تقریباً یکسان است. هر حجره تا ارتفاع تقریباً نیم متر از کف صحن بالاتر بوده و تاق حجره‌ها از نوع پنج او هفت است. زیر قوس این طاقها با استفاده از کاربندهای زیبا ی

نمای گنبد

گنبد امامزاده از نوع دو پوسته‌ای گسسته است. ارتفاع آن از نوک تا بام ۱۳ متر و عرض گنبد حدود ۱۰ متر می‌باشد. گنبد بر روی فضای چلیپای گنبدخانه به کمک فیلیوشها و سه کنجها پیاده شده است. گنبد امامزاده شلجمی شکل می‌باشد و نمای بیرونی آن با کاشیکاریهای زیبا مزین شده است.

ج- نما و تزیینات داخلی

ایوان ورودی مقبره مهمترین ورودی گنبدخانه است. از جوانب دیگر مقبره نیز درهایی برای رسیدن به گنبدخانه وجود دارد که به فضاهای جانبی گنبدخانه باز می‌شود. دسترسی به ایوان ورودی از دو گوشه آن امکان پذیر است. فضای ایوان به طول ۱۱×۴/۲۰ می‌باشد. ازاره ایوان تا ارتفاع ۱ متر با سنگ سفید کار شده است و از بالای ازاره تا زیر سقف، دیوارها آئینه کاری شده‌اند. بخش گلیوی سقف گچبری شده و اشعاری نیز نگاشته شده. سقف با کاربردهای زیبای مزین شده است. نمای ایوان رو به صحن با چهار ستون ۸ ترکی چوبی و دو نیم ستون جلوه می‌نماید. در ایوان اصلی فضا به دو قسمت کوچک در دو طرف (گوشواره‌ها) و یک بخش بزرگ میانی تقسیم می‌شود. دو بخش کوچکتر عملکرد کفش کن را دارند. پس از ایوان وارد فضایی می‌شویم که هشتی ورودی به گنبدخانه به حساب می‌آید و دارای تزئینات مقرنس و گچبری و آئینه کاری است. از داخل این فضا حصارای فضای خانمها و آقایان را جدا می‌کند که تا انتهای گنبدخانه امتداد دارد. فضای گنبدخانه بسیار شلوغ و پر تزیین است. گنبدخانه به صورت چلیپای شکل بوده که ازاره آن تا ارتفاع ۱ متری با کاشیهای زیبای لاجوردی شیشه‌ای پوشش یافته است. دیواره‌های گنبدخانه تماماً آئینه کاری شده است. دورتادور فضای گنبدخانه را کتیبه‌ای به صورت نوار پوشش داده است. کتیبه به رنگ طلایی و به خط ثلث آیات سوره جمعه را در بر گرفته است که تاریخ آن ۱۱۳۶ هـ ق می‌باشد. فضای زیر گنبد و سه کنجها تماماً با گچبری و آئینه کاریهای زیبا که جدیداً مورد مرمت قرار گرفته، تزیین شده است. در سردر درگاه ورودی شمالی- از داخل- نیز دو بیت در یک ردیف به خط کتیبه و از همان تاریخ نوشته شده است. ضریح سیمین مزار در میان بقعه قرار گرفته و صندوق منبت مرقد شریف در وسط آن قرار دارد.

وصف کتیبه‌ها و آثار مورخ مزار به ترتیب قدمت:

- ۱) صندوق منبت مرقد شریف که از قرن نهم است و از نفایس آثار هنری شمرده می‌شود. این صندوق را بنا بر آنچه در کتیبه‌های بدنه شرقی آن (پایین پا) دیده می‌شود دو برادر هنرمند به نامهای استاد علی و استاد بابزید فرزندان بابا خواجه تبریزی به سال ۸۰۶ هـ ق ساخته و پرداخته گرداگرد بدنه‌های چهارگانه این صندوق در چهار لبه اضلاع هر بدنه، کتیبه‌هایی است که بخشی از آن (کتیبه لبه بالای مرقد در دو جانب غربی و شمالی) مشتمل بر نسب امامزاده، و باقی مانده منظومه‌ای است در ثنای معصومان چهارده گانه.
- ۲) در منبت شمالی بقعه که نیز از نفایس فن منبت کاری قرن دهم

رنگ به صورت طرحهای زیبای هندسی در آمده‌اند. رنگ غالب کاشیهای این قسمت آبی، سفید و سیاه است که از نظر رنگ با کاشیکاری بخشهای دیگر قاب متفاوت‌اند. بخش زمینه قاب به وسیله کاشیکاری معقلی کلمات الله، محمد و علی تمام زمینه قاب را پوشانیده است. در قسمت میانی قاب از بالا به پایین چهار پنجره مشبک دیده می‌شود. پنجره اولی از بالا با چغد نوع بیزکند جلوه می‌نماید. پنجره از آجرهای لعابداری ساخته شده است (فخر و مدین) که ابعادشان ۱۶×۱۲۰ سانتیمتر می‌باشد و اشکال اسلیمی را به صورت منفی بر روی آجرهای لعابدار پیاده کرده‌اند. حاشیه‌های دور پنجره نیز ردیفی از آجر لحاظ شده است. ردیف پایانی هم از آجر لعابدار فیروزه‌ای رنگ است. پنجره دومی مستطیل شکل بوده و به ابعاد ۲×۱/۲۰ سانتیمتر است. پنجره مشبک سومی از نظر نوع چغد همانند پنجره اولی است. با این تفاوت که نوع طرحهای به کار رفته در این پنجره با طرحهای پیاده شده در پنجره‌های بالایی متفاوت است.

پنجره چهارمی از لحاظ ابعاد و اندازه با پنجره دومی یکسان است و تفاوتی کلی با پنجره‌های بالایی دارد؛ به این معنی که بخش مشبک این پنجره فلزی است.

قاب بزرگ سومی: این قاب به دو قسمت تقسیم می‌شود. قسمت پایینی که این قسمت نیز به سه قاب کوچک با پنجره‌های مشبک فلزی پایینی و سه قاب مشبک آجرهای لعابدار (فخر و مدین) با قوس بیزکند تقسیم می‌شوند که هر یک از قابها داخل یک قاب مستطیل با چغد زیبایی پوشش داده شده است. غیر از پنجره‌های مشبک آجری لعابدار بقیه قسمتهای قابها بدون تزیین و با آجر ساده است. قسمت بالایی قاب مستطیل شکل سوم به صورت ایوان مانند و با تاق پنج و هفت می‌باشد. قسمت درون ایوان با گچ پوشش داده شده است، بخش زیر قوس با کاربردهای زیبای گچی پوشش داده شده است. در دیواره میانی ایوان درب چوبی به ابعاد ۲×۱۲۰ با قوس پنج و هفت واقع شده است. در دیواره شمالی ایوان نیز در چوبی کوچکی تعبیه شده است که به اتاقهای بالایی راه می‌یابد. بخش لچکیهای ایوان با کاشیهای زیبای معقلی اسامی مبارک «محمد» و «علی» را با رنگ سفید به صورت شطرنجی در زمینه کاشی لاجوردی نوشته است.

ضلع جنوب غربی: این ضلع از بنا به ابعاد ۱۴×۶ متر است، به صورت مستطیل شکل بوده و بخش پایینی قاب به سه قاب کوچک تقسیم می‌شود. در بخش میانی دری فلزی واقع شده است که با سه پله به کف میانسرا منتهی می‌شود. ورودی دارای قوس پنج و هفت می‌باشد. نمای جنوب غربی قرینه نمای جنوب شرقی می‌باشد.

نمای جنوبی از بنای امامزاده به صورت یک قاب مستطیلی بزرگ و به صورت ایوان است. ازاره این نما همانطور که گفته شد تا ارتفاع ۱ متر با سنگ سفید مرمر پوشش یافته است. این ایوان نیز دارای قوس پنج و هفت می‌باشد. قسمتی از قوس بالایی ایوان قسمت پایینی ایوان با پنجره فلزی پوشش یافته است. تمامی نمای داخلی ایوان کاشیکاری شده است. بخش لچکیهای قوس ایوان نیز کلمات مبارک «الله» با کاشی سفید، زرد به صورت شطرنجی بر روی کاشی آبی پیاده شده است.

تقسیم‌بندی کلی، مقابر مورد بررسی را می‌توان در یکی از گروه‌های مقابر منفرد، گسترده، کوشکی و مجموعه‌ای جای داد. این مقابر چنین تعریف می‌شوند: در مقابر منفرد مقبره فقط یک گنبدخانه است که به فضای داخلی آن اهمیت زیادی داده نمی‌شود و نمود خارجی آن مهم است و بیشتر به عنوان یک عنصر نمادی مطرح می‌گردد. مقبره گسترده، ساختمانی منفرد است که ممکن است اجزایی به جز گنبدخانه داشته باشد ولی تمام این فضاها مربوط به مقبره است. مقبره کوشکی مقبره‌ای است که در آن گنبدخانه در میانه نمای نشیمن و از هر سو با بیرون در ارتباط است. در مقبره مجموعه‌ای مینا و اصل در مجموعه، مقبره است و فضاهای دیگر با آن ترکیب شده‌اند.

مقبره منفرد: مقبره حمدالله مستوفی؛

مقبره گسترده: امامزاده علی؛

مقبره کوشکی: با توجه به تغییرات داده شده در حال حاضر هیچ یک فرم کوشکی خالص ندارد؛

مقبره مجموعه‌ای: مقبره سلطان سید محمد، مقبره آمنه خاتون، مقبره پیغمبریه، مقبره امامزاده اسماعیل، مقبره امامزاده حسین.

حال اگر فضاهایی که در دوره‌های مختلف به مقابر اضافه شده‌اند در نظر بگیریم و شکل تقریبی اولیه مقابر و فضاهای نخستین آنها را برای تقسیم‌بندی به حساب آوریم، می‌توانیم مقابر را بدین شکل تقسیم‌بندی نماییم:

مقبره منفرد: مقبره حمدالله مستوفی، مقبره آمنه خاتون، مقبره سلطان سید محمد؛

مقبره گسترده: امامزاده علی؛

مقبره کوشکی: امامزاده حسین، امامزاده اسماعیل؛

مقبره مجموعه‌ای: پیغمبریه.

حال این بناها را از لحاظ ورودیها مورد بررسی قرار می‌دهیم. ورودی در واقع مقدمه هر بنا است. در مقابر نیز مانند بسیاری از بناهای مهم دیگر اولین سخنی که بنا با فضای بیرون دارد، از زبان ورودی بیان می‌کند.

است و بر تنگه‌های چهارگانه بالا و پایین دو لنگه آن این کتیبه به نستعلیق نوشته شده است: تم هذا الالباب فی زمان دولت سلطان الاعادل خلاصه...

بر دماغه این در که در لبه لنگه شرقی است صلوات کبیر به شکل زیر، قسمتی در بالا و قسمتی در پایین، و میان آن دو قسمت سه بیت که پس از متن صلوات خواهد آمد به ثلث نوشته شده است: اللهم صل علی محمد النبی و الوصی و البؤل و السبطین و الجاد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و...

«محمد عربی آبروی هر دو سرا

کسی که خاک درش نیست خاک بر سر او

شنیده‌ام که تکلم نمود همچو مسیح

بدین حدیث لب لعل روح پرور او

که من مدینه علمم علی در است مرا

عجب خجسته است من سگ در او»

سپس در پایین دماغه و پایان کتیبه این عبارت رو به بالا نوشته شده است: کتیبه خلیل الله بن سلیم الله

در پایین همین لنگه شرقی در میان کنده کاری‌ها این عبارت میان چهار ترنج کوچک خوانده می‌شود: «عمل علاء الدین بن محمد بخار رازی غفرلها» در جانب غربی و شرقی بقعه دو رواق بالا سر و پایین پا قرار دارد که درگاه‌های شرقی و غربی حرم بدانها گشوده می‌شود. هر دو رواق جزء بنای اصلی بقعه است جز آن که رواق پایین با ساده و عاری از تزئین، و رواق بالا سر با نقش و نگار گچ بری رنگ آمیزی شده. سقف و کتیبه‌ای نو در کمر بند بنا مزین است که این کتیبه -مشتمل بر ابیاتی چند- در همین سال جاری افزوده شده است.

حال بنای امامزاده حسین را با چند بنای آرامگاهی شهر قزوین مقایسه نموده و مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم. این بناهای آرامگاهی عبارتند از: مقبره آمنه خاتون، مقبره سلطان سید محمد، امامزاده علی، امامزاده اسماعیل، پیغمبریه و حمدالله مستوفی. طبق

الف - ورودی به محوطه

نزیبناات ورودی	وجود و ستار در سردر	فضای مکث نسبت به محور اصلی	چرخش اختلاف سطح درون و بیرون	نوسرم ورودی	قدت	تعداد ورودی‌ها	نمود خارجی	نزیبناات ورودی		
								کتیبه	مقرنس	کاشی
مقبره امامزاده حسین	●	●	●	●	مغوی	۳	●	●-۱	●-۱	●-۲
مقبره آمنه خاتون	●	●	●	●	نرساز	۲	●	●-۱		

نامه جدول

●-۱	●-۲	●-۲	●-۲	۱	صفحه‌ای	نوساز	۲	●	مقبره سلطان سید محمد
				عمود -۲ عمود					
				مورب	●	●	نوساز	۱	مقبره حمدالله مستوفی
				عمود			نوساز	۱	مقبره امامزاده علی
	●-۱		●-۱	-۱ عمود -۲ عمود	●	صفحه‌ای	نوساز	۲	●
	●-۱		●-۱	-۱ عمود -۲ عمود		صفحه‌ای	مغوی-خاتون	۲	●
	●-۲								مقبره امامزاده اسماعیل

نتیجه گیری جدول: امامزاده حسین در میان مقابر دیگر تنها مقبره‌ای است که دارای سه ورودی بوده و ورودی دارای فرم حجمی می‌باشد.

نتیجه گیری جدول: امامزاده حسین در میان مقابر دیگر تنها مقبره‌ای است که دارای سه ورودی بوده و ورودیها دارای فرم حجمی می‌باشند.

ب- ایوان ورودی‌ها

جهت‌گیری نسبت به محورها	تزیینات ایوان	اختلاف ارتفاع ایوان نسبت به حیاط	تعداد ایوان	مقبره
۲ ایوان عمود بر محور ۲ ایوان زاویه ۴۵	گروه چینی چوبی	آینه کاری	۴ + پله	مقبره امامزاده حسین
عمود بر محور اصلی	گروه چینی چوبی	گچبری	۲ + پله	مقبره امامزاده اسماعیل
عمود بر محور اصلی	گروه چینی چوبی	آینه کاری	۴ + پله	مقبره پیغمبریه
زاویه ۹۰ درجه با محورها گنبدخانه	گروه چینی گچبری	آجر دکاشی	۴ + پله	مقبره امامزاده علی
				مقبره حمدالله مستوفی
			نوساز	مقبره سلطان سید محمد
				مقبره آمنه خاتون

در این قسمت فقط ایوان ورودی‌هایی که قدیمی هستند و زمان ساخت آنها با هسته اولیه مقارن است، بررسی شده‌اند.

نتیجه گیری از جدول: - مقابر کوشکی ۴ ایوان مقابر مجموعه‌ای و امامزاده علی (گسترده) یک ایوان دارند.

- ایوان با اختلاف ارتفاع ۲ تا ۶ پله از حیاط بالاتر است.

- اکثر ایوانها عمود بر محور اصلی است.

- تزیینات داخل ایوان بسته به تزیینات پر تکلف یا ساده است.

ت- تزئینات داخلی گنبدخانه

دوره	سورگیری از سفید	کتیبه	نقوش	جس سواره داخلی	رنگهای دیگر	رنگ غالب	آجرکاری	آینه کاری	گچبری	رسمی بندی	سفرس کاری	
سنگ مرمر	•	•	گره چینی با آینه	آینه		آینه کاری		•				مقره سلطان سید محمد
کاشی			گره چینی با آینه	آینه	سبز- سفید- آبی	آینه کاری		•	•			مقره امامزاده علی
-		•	اسلیمی و ختایی	گچ	سفید	آبی		•	•	•	•	مقره امامزاده اسماعیل
سنگ مرمر		•	اسلیمی و ختایی	آینه	سفید- نارنجی	آینه کاری		•	•	•	•	مقره امامزاده حسین
-		•	آجرکاری	آجری	سفید- کرم	آجری	•					مقره حمدالله مستوفی
کاشی		•		گچ		سفید				•		مقره پیغمبریه
سنگ مرمر				گچ		سفید				•		مقره آمنه خاتون

نتیجه: چهار گنبدخانه دارای رسمی بندی است. فضای ۳ گنبدخانه گچی، ۱ گنبدخانه آجرکاری و ۴ گنبدخانه آینه کاری است. ۵ تا از گنبد خانه‌ها کتیبه دارند. نتیجه گیری از جدول: با توجه به جدول می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که غیر از امامزاده اسماعیل بقیه مقابر با ۲ ورودی به گنبدخانه راه پیدا می‌کنند و جهت ورودی به گنبدخانه تنها در امامزاده حسین و امامزاده اسماعیل در جهت قبله می‌باشند و بقیه مقابر در جهت دیگری وارد می‌شوند.

ث- تزئینات خارجی گنبد،

رنگ زمینه کتیبه	رنگ خط کتیبه	خط کتیبه	کتیبه	کاشی زرد عسلی	کاشی سفید	کاشی زرد	کاشی لاجوردی	کاشی فیروزه‌ای	مقرنس	کاشی کاری	
	فیروزه‌ای	سیاه	بنایی	•	•	•	•	•		کاشی آجری	سلطان سید محمد آجری
	زرد نیخی	لاجوردی	بنایی		•	•	•	•		کاشی	امامزاده علی
				•				•		کاشی آجری	امامزاده اسماعیل
	سفید	لاجوردی	بنایی		•	•	•	•		کاشی کاشی	امامزاده حسین
	لاجوردی	سفید	ثلث					•	•	کاشی آجری	حمدالله مستوفی
										فلزی	پیغمبریه
					•	•	•	•		کاشی آجری	آمنه خاتون

نتیجه گیری از جدول: ۱- به جز بقعه شاهزاده حسین، نمای خارجی ۷ عدد از گنبدها در گذشته آجری بوده است و در حال حاضر ۶ عدد از گنبدها کاشیکاری شده و بقیه آجری هستند. گنبد پیغمبریه تخریب شده و اکنون فلزی است. ۲- رنگ غالب در نمای کاشیکاری گنبدها فیروزه‌ای است که بعضاً با رنگهای دیگر ترکیب شده است. ۳- چهار تا از گنبدها کتیبه دارند و خط سه تایی آنها بنایی و یکی ثلث است.

نتیجه گیری

با توجه به وضعیت بنای مذکور که مورد توصیف و شناسایی قرار گرفت، اثر مذکور در طبقه بندی مقابر در دسته مقابر کوشکی قرار می‌گیرد و از نظر معماری و تزئینات وابسته به معماری نسبت به مقابر متقدم و متاخر خود از اهمیت شایانی برخوردار است. این مقبره بطور کلی دارای سه ورودی بوده که ورودی شمالی آن از نظر معماری و تزئینات آن همانند بناهای قاجاری هم شکل در نقاط دیگر ایران است که در میان مقابر دیگر قزوین این بنا از شکوه و عظمت خاصی برخوردار است. مقبره دارای صحن وسیعی است که از نظر شکل و نقشه با خود مقبره از سنخیت خاصی برخوردار است که خود جای بسی تأمل دارد. مقبره دارای ۴ ایوان بوده که تنها با مقبره امامزاده اسماعیل از نظر تعداد ایوانها قابل مقایسه است. اما باید این نکته را متذکر شد که از نظر تزئینات، ابعاد و حجم قابل مقایسه نیست.

بنا با کاشیکاری، آیینکاری و گره چینیهایی چوبی که خاص دوره صفوی و بعضاً قاجاری بوده، مورد تزئین قرار گرفته است. از نظر فرم گنبدخانه، بنای امامزاده حسین تنها بنایی است که گنبدخانه آن ۱۲ ضلعی بوده و گنبد با کمک فیلیوشها و سه کنجیها بر روی فضای گنبدخانه پیاده شده است. از این نظر هم در میان مقابر دیگر قزوین منحصر بفرد است. بطور کلی بنای امامزاده حسین در شهر قزوین ادامه سنت معماری اردبیل و تبریز در دوره صفوی و سرآغاز مکتب اصفهان در اصفهان به شمار می‌رود.

شرح برخی از اصطلاحات:

- قوس پنج و هفت: نوعی قوس در معماری سنتی ایران که با توجه به مختصات هندسی خود خوانده می‌شود.

- بیز: نوعی چغد یا تاق بیضوی.

- لچکی: دو سطح مثلثی شکل که در دو جانب هر قوس قرار دارد و معمولاً با کاشیهایی رنگارنگ و در بیشتر موارد با نقش اسلیمی زینت می‌یابد.

- چغد شبدری: چغدی است باربر که از لحاظ استاتیکی برای پوشش خارجی گنبد بسیار منطقی است.

- فخر و مدین: مشبک آجری

پی نوشتها:

۱- مدرسی طباطبائی، حسین، برگی از تاریخ قزوین، ص ۹

- ۲- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد، التذوین فی اخبار قزوین، ص ۲۰۳
- ۳- همان، همان صفحه
- ۴- مدرسی طباطبائی، پیشین، ص ۱۰
- ۵- رافعی قزوینی، پیشین، ص ۱۱
- ۶- همان، ص ۲۶۶
- ۷- مستوفی، حمدالله، نزهت القلوب، ص ۶۳
- ۸- تستری، حاج شیخ محمدتقی، تواریخ النبی و الال، ص ۵۸ و تاریخ جهان آرا، ص ۲۵
- ۹- مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، ص ۲۰۵
- ۱۰- گلریز، محمد علی، مینودر، ج اول، ص ۱۱۶
- ۱۱- مستوفی، همان، ص ۷۸۴
- ۱۲- مدرسی طباطبائی، پیشین، ص ۱۷
- ۱۳- همان، ص ۱۷
- ۱۴- همان، ص ۱۸
- ۱۵- ترکمان، اسکندربیک، تاریخ عالم آرای عباسی، صص ۹۶-۹۵
- ۱۶- مدرسی طباطبائی، پیشین، ص ۲۱
- ۱۷- همان، ص ۲۰
- ۱۸- همان، ص ۲۱
- ۱۹- همان، ص ۲۲
- ۲۰- حاج سید جوادی، احمد صدر، دایره المعارف تشیع، ج دوم، ص ۴۲۲
- ۲۱- عقابی، محمد محمدی، دایره المعارف بناهای آرامگاهی
- ۲۲- گلریز، همان، ص ۶۵۷

منابع

- مدرسی طباطبائی، حسین
 ۱۳۶۱ برگی از تاریخ قزوین، قم: چاپ خیام
 رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد
 التذوین فی اخبار قزوین، بیرون دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق ۱۹۸۷ مجله)
 مستوفی، حمدالله
 ۱۳۳۶ نزهت القلوب، تهران: طهوری
 تستری، حاج شیخ محمد تقی
 تواریخ النبی و الال، چاپ شده در: منقحات قاموس الرجال او (جلد یازدهم) و تاریخ جهان آرا.
 مستوفی، حمدالله
 ۱۳۶۴ تاریخ گزیده، تهران: امیرکبیر
 گلریز، محمدعلی
 ۱۳۳۷ مینودر باب الجنه قزوین، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
 ترکمان، اسکندربیک
 ۱۳۳۴ تاریخ عالم آرای عباسی، تهران: امیرکبیر
 حاج سید جوادی، احمد صدر
 ۱۳۷۱ دایره المعارف تشیع، جلد دوم، تهران
 عقابی، محمد محمدی
 ۱۳۷۶ دایره المعارف بناهای آرامگاهی، تهران: حوزه هنری